

աղյուսակ 1

Հ/հ	Գավառը	ընակավայրերի թիվը	ծխերի թիվը	ընակչության թիվը
1	Կիսկին	42	1260	7560
2	Պարխար	27	810	4860
3	Թորթում	53	1590	16960
4	Թավուսկեր *	14	420	2520
5	Օլթի	45	1350	8100
6	Մամրվան	37	1110	6660
7	Փանակ	46	1380	8280
8	Գյոլե	30	900	5400
Ընդամենը		294	8820	60340

XIX դ. սկզբին Ախալցխայի թեմի առաջնորդությունը կաթոլիկներին անցնելուց հետո Տալբի ոչ մեծաթիվ հայ առաքելական ազգաբնակչությունը (բացառությամբ Գյուլիսի սանջակի) հոգևոր առումով դրվեց Էրզրումի թեմական առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու իրավասության ներքո:³

XIX դ. սկզբին Արևելյան Վրաստանում հաստատվելը հնարավորություն տվեց ռուսական դիվանագիտությանը մանրակրկիտ նախապատրաստելու իր սահմանների ընդլայնման ծրագիրը ինչպես ռազմաքաղաքական, այնպես էլ էթնոհոգեբանական տեսանկյուններով: Այդ շրջանակներում հատուկ ուշադրություն հատկացվեց տարածաշրջանում ժողովրդագրական քաղաքականության հիմնախնդրին: 1800 թ. հունվարի 23-ին Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կ. Ֆ. Կոռոինգին տված հրահանգում Պավել I ցարը պահանջում էր երկրամասերին տիրելու գործում նախա-

¹ История военных действий в Азиатской Турции 1828-1829 годах, Варшава, 1843, ч. 1, стр. 57.

² Ա. Մ ե լ թ ո ն յ ա մ, Էրզրտում. Էրզրտումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Եր., 1994, էջ 116:

**სტუთგარტის უნივერსიტეტის პროფესორი, ჰერმან ფონ ჰაუსჰოფერი, 1919 წელს წერდა: „საქართველოს ისტორიის შესახებ“*

³ Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, քղթ. 163բ, վավ. 747, ք.1-2:

պատվությունը տալ ոչ քե բռնամիջոցներին, այլ կամավոր հպատակություն ընդունելուն: Դա նշանակում էր, որ ցարական պաշտոնությունից պահանջվելու էին մեծ ջանքեր կողմնորոշիչ աշխատանք տանելու ուղղությամբ: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդր I-ը ևս այդ քաղաքականության մեջ հատուկ զգուշություն էր պահանջում թուրքերի հարցում և ընդգծում էր հայերին վստահելու անհրաժեշտությունը: Ցարական արքունիքը խրախուսում էր Ախալցխայի էյալեթից քրիստոնյաների ներգաղթը Վրաստան, իսկ սուլթանական կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար այդ ձեռնարկումները ներկայացնում իբրև Վրաստանից Թուրքիա փախած նախկին բնակիչների վերադարձ իրենց հայրենիք:⁴ Այսուհանդերձ, ցարական կառավարությունը շատ հաճախ հաշվի չէր առնում Ռուսաստանի հանդեպ սահմանամերձ տարածքներում ապրող ազգերի ունեցած իրական տրամադրությունները՝ չարդարացված համահարթեցման վերաբերմունք դրսևորելով և առաջնորդվելով զուտ հպատակներ ձեռք բերելու ձգտումով, անվերապահորեն համաձայնելով մահմեդականների առաջադրած պայմաններին: Ռուսական իշխանությունների որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր ռազմաքաղաքական կոնկրետ իրավիճակով և թելադրված էր նվաճված տարածքները հպատակ ազգերով բնակեցնելու հետաճող նպատակով: Մյուս կողմից՝ ռուսական իշխանություններն ամեն կերպ աշխատում էին վերադարձվող տարածքների բնակչությանը գաղթեցնել ռուսական սահմաններ: Իհարկե, այդ ջանքերը միշտ չէ, որ հաջողությամբ էին պսակվում և առանձին դեպքերում կայսրության որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն ուղղակի ձախողվում էր:⁵

XIX դ. առաջին քառորդին Տայքի ժողովրդագրական պատկերի վրա լուրջ հետևանքներ են թողնում ինչպես ներքին միգրացիոն գործընթացները Օլթիի գավառում,⁶ այնպես էլ 1820-1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմը: Այս պատերազմի արդյունքում, ի թիվս Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային այլ գավառների, սարսափելի ավերածությունների ենթարկվեց նաև Թորթումի գավառը,⁷ ինչը հանգեցրեց ազգաբնակչության մոտ խմբերի հեռանալուն այս գավառից:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո, երբ Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը կազմող Երևանի ու Նախիջևանի խանություններն անցան Ռուսաստանին, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի հարաբերությունները ավելի սրվեցին, որը 1828թ. ապրիլին հանգեցրեց ռուս-թուրքական մոտ պատերազմի: Այս անգամ սուլթանը, պատերազմին կրոնական նշանակություն տալով, քրիստոնյաներին ոչնչացնելու նպատակով զենքի էր կոչում բոլոր մահմեդականներին:⁸ Ռազմական գործողությունները կովկասյան ռազմաճակատում սկսվեցին 1828թ. հունիսին, երբ գեներալ-ադյուտանտ Ի. Ֆ. Պասկևիչը 12 հազարանոց զորքով և 70 թնդանոթով⁹ հունիսի 14-ին Գյումրու մոտ անցավ Ախուրյան գետը և շարժվեց Կարսի վրա: Պատերազմի սկզբում եփրեմ կաթողիկոսը հանդես եկավ կոնդակով՝ ուղղված Կարսի, Ախալցխայի և Բայազետի հայ բնակչությանը՝ խնդրելով նրանց զորավիճ լինել ռուսական բանակին, որի հաղթանակներով էր պայմանավորված հայ ազգի ազատագրումը թուրքական լծից:¹⁰ Սպառված օժանդակության փոխարեն Պասկևիչը սահմանն անցնելու առաջին իսկ

⁴ Ա. Մե լ ք ո ն յ ա ն, *Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, Եր., 2003, էջ 155:*

⁵ Հ. Մ ո ռ ա դ յ ա ն, *Կարսի մահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Եր., 2006, էջ 157:*

⁶ О. Е в е ц к и й, *Статистическое описание Закавказского края, Санктъ-Петербург, 1835, стр. 174.*

⁷ Մատենադարան, *Կարապետ արք. արխիվ, րոք. 163թ, վավ. 486, ք. 1:*

⁸ Ա. Ե ռ ի գ ե ա ն, *Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս II, 1800-1832, Թիֆլիս, 1894, էջ 395:*

⁹ Նույն տեղում, էջ 400:

¹⁰ Ա. Մե լ ք ո ն յ ա ն, *Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 172:*

օրից հանդիպեց միայն լքված հայկական գյուղերի: Թուրքերը, խուսափելով հայերի հնարավոր ռուսամետ վարքագծից, նրանց տեղահանել, քշել էին դեպի Բասեն:¹¹

Հունիսի 23-ին ռուսական զորքը ներխուժեց Կարս: Այնուհետև, հակառակ թուրքական հրամանատարության սպասումների, Պասկևիչը զորքը շրջեց դեպի հյուսիս: Հունիսի 24-ին ռուսները գրավեցին Ախալքալաքը, օգոստոսի 15-ին՝ ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ախալցխան, իսկ օգոստոսի 28-ին՝ Արդահանը: Ռուսները նկատելի առավելության են հասնում նաև Բայազետի կողմերում:

1828թ. հոկտեմբերին սառնամանիքների պատճառով պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում ընդհատվեցին: Ռազմական գործողությունների դադարեցումը թուրքերը փորձեցին օգտագործել՝ ամրացնելու և համալրելու իրենց ուժերը: Նախ և առաջ փոփոխության ենթարկվեց բարձրագույն հրամանատարական կազմը: Սերասկյար Ղալիբ փաշան հեռացվեց պաշտոնից,¹² իսկ նրա փոխարեն սերասկյար նշանակվեց Հաջի Սալեհ փաշան: Վերջինիս օգնելու էին Սվազի (Սերաստիալի) Հաքքը փաշան և Քյոսա Մուհամմադ փաշան: Նախկին բանակի մնացորդները՝ մոտ 10 հազար մարդ, կանգնած էին Տալիսի սահմանին՝ Սողանլուում: Նրա հիմքի վրա ձևավորվող նոր թուրքական բանակն ակնկալվում էր գաղնանը հասցնել 80 հազարի: Այս միջոցառումները բարեհաջող ավարտելուց հետո սերասկյարը ծրագրում էր գաղնանը ռուսներից հետ վերցնել թուրքերի համար առանձնահատուկ կարևոր ռազմամարտավարական դիրք ու նշանակություն ունեցող Կարսն ու Ախալցխան:¹³ Երևանյան ուղղությամբ թուրքերը նախատեսել էին օգտագործել Վանի և Մուշի փաշաների քրդական աշխարհագրային ջոկատներին:¹⁴

1829 թ. փետրվարի 17-ին սուլթանի դրդմամբ Աջարիայի Ահմեդ փաշան իր զորքերով ներխուժում է Ախալցխայի էյալեթի տարածք: Փետրվարի 19-ին մահմեդականների հրոսակները ներխուժում են Ախալցխա, սակայն բերդում պատսպարված ռուսական կայազորը՝ իշխան Վ. Բեհբութովի գլխավորությամբ, համառ դիմադրություն է ցույց տալիս: Մարտի 4-ին Վրաստանից Ախալցխային օգնության է հասնում Ի. Բուրցովի ջոկատը, որից հետո թուրքերը դադարեցնում են Ախալցխայի բերդի պաշարումը և մահանջում:

1829թ. մայիսի 20-ին թուրքական զորքերը հրաման ստացան գրավելու Գյուլեի սանջակը: Թուրքական հեծելազորի անընդմեջ հարձակումները Գյուլեի վրա ընդհատում են կապը Կարսի և Արդահանի միջև՝ ծանր կացության մեջ գցելով ռուսական բանակին:¹⁵ Այդ նույն ժամանակահատվածում Գյուլեի և Բասենի սանջակներից թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ընտանիքներ առևանգելու փորձեր էին կատարվում, ինչպես պարզվում է Մարտիրոս Վեբիլյանի՝ կաթողիկոսին հղած մամակից:¹⁶ Այսպիսով պայմաններում, ստանալով Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի կառավարող շրջանների աջակցությունը, թուրքերն անցնում են լայն ճակատով հարձակման: Թուրքական մոտ 30 հազարանոց մի բանակ՝ սերասկյար Հաջի Սալեհ փաշայի գլխավորությամբ ուղղություն է վերցնում Ախալցխայի վրա, մեկ այլ զորախումբ՝ Հաքքը փաշայի գլխավորությամբ, Սողանլուի կողմից ուղղվում է դեպի Կարս, իսկ Վանի փաշան պատրաստվում է Բայազետի վրա արշավելու: Սակայն հունիսի 2-ին Ախալցխայի վրա արշավ

¹¹ Ա. Երիցանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 399:

¹² Н. А у к ъ я н о в и ч, *Описание Турецкой войны 1828-1829 годов*, ч. 3, Санкт-Петербург, 1847, стр. 19.

¹³ F. C h e s n e y, *The Russo-Turkish campaigns of 1828 and 1829: with the view of the present state of affairs in the East*, New York, 1854, p. 200-201.

¹⁴ П. А в е р ь я н о в, *Курды в войсках России с Персией и Турцией в течении XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов*, Тифлис, 1900, стр. 58.

¹⁵ *Акты собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)*, т. 7, Тифлис, 1878, стр. 784.

¹⁶ Մատենադարան, *Կարողիկոսական դիվան*, քոր. 257գ, փավ. 62, բ. 1:

ուժերը Դիդուր գյուղի մոտ պարտություն են կրում:¹⁷ Սերասկյարի ջախջախված բանակը հետ է շարտվում Սողանլուղից, իսկ ինքը՝ սերասկյարը, փախչում դեպի Էրզրում:¹⁸

Հունիսի 16-ին Բարդուսի մոտ Կարսի հայերից կազմված հեծյալ ջոկատը գրավում է թուրքական ճամբարից 9 կմ հեռավորության վրա ընկած Օսման փաշայի առաջապահ դիրքերը, իսկ հունիսի 18-ին ռուսական զորքը ջախջախում է Օսման փաշայի հիմնական ուժերին: Թուրքերը լուրջ կորուստներ են ունենում. 1200 հոգանոց հետևակից և 400 հոգանոց հեծյալ ջոկատից սպանվում է վիրավորվում է 300 մարդ:¹⁹

Հունիսի 19-20-ին Սողանլուղում պարտություն են կրում նաև Հաքքը փաշայի զորքերը: Ինքը՝ Հաքքը փաշան, 1500 զինվորների հետ գերի է ընկնում: Հունիսի 24-ին գրավվում է նաև Վերին Բասենի վարչական կենտրոն Հասան կալան: Տեսնելով իրավիճակի անելանելիությունը՝ սերասկյար Հաջի Սալեհ փաշան որոշում է անձնատուր լինել և հունիսի 27-ին ռուսական բանակն առանց մարտի մտնում է Էրզրում: Պասկևիչի կարգադրությամբ Էրզրումում կազմվում է նահանգային ժամանակավոր վարչություն, որի կառավարիչ է նշանակվում գեներալ Ն. Պանկրատևը:

Էրզրումը նվաճելուց հետո Պասկևիչը ձեռնամուխ է լինում Շևշատի, Աջարիայի, ինչպես նաև Տայքի գավառներից Օլթիի ու Նարիմանի հնազանդեցմանը: Նրա հրամանով Օլթի է շարժվում զննապետ կոմս Սիմոնիչը իր ջոկատով, իսկ Արդահանյան կայազորի մի մասն ուղղվում է դեպի Նարիման: Կոմս Սիմոնիչը հասնելով Օլթի՝ այնտեղ ապստամբներ չի հայտնաբերում: Օլթիի և Նարիմանի բնակիչները պատգամավորների միջոցով Սիմոնիչին հնազանդություն են հայտնում:²⁰

Էրզրումում նահանգային ժամանակավոր վարչություն կազմակերպելուց հետո Պասկևիչը Էրզրումի էյալեթի բոլոր սանջակքեյերին առաջարկում է կամավոր ընդունել ռուսական հպատակություն: Պասկևիչի առաջարկին ընդառաջ Վերին Բասենի (Հասանկալա), Ստորին Բասենի, Թորթումի, Օվայի, Նարիմանի, Դերջանի, Երզնկայի և Խնուսի կառավարիչները ներկայանում են Պասկևիչին: Կոմսին հնազանդվելու իրենց պատրաստակամությունն են հայտնում նաև Սպերի սանջակքեյ Ալի բեկն ու Օլթիի սանջակքեյ Քյուչուկ բեկը:²¹ Սակայն Օլթիի սանջակքեյը չի կատարում ռուսներին տրված իր խոստումը, ուստի Պասկևիչը հրամայում է փոխգնդապետ Շումսկիին հնազանդեցնել Օլթին: Եթե Քյուչուկ բեկը հրաժարվեր ռուսական հպատակություն ընդունելուց և փախչեր Օլթիից, Շումսկին, համաձայն Պասկևիչի հրահանգի, պիտի առաջարկեր օլթեցիներին իրենց միջից նոր կառավարիչ ընտրել:²² Փոխգնդապետ Շումսկիին հաջողվում է օգոստոսի 2-ին գրավել Օլթին: Սակայն ռուսական հպատակությունից խոսափող Քյուչուկ բեկը փախչում է Լիվանե:²³

Շուտով Օլթիի և Նարիմանի սանջակներում իշխանությունը վերստին անցնում է թուրքամետ ուժերին՝ Հուսեյն բեկին և Օսման աղային, որոնք զբաղվում են շրջակայքը թալանի ենթարկելով, ինչպես նաև հարձակվելով Կարսի հետ ռուսների հաղորդակցության ուղիների վրա:²⁴ Այս անկարգությունները վերացնելու նպատակով Պասկևիչը հրամայում է գեներալ-մայոր Պանկրատևին՝ փոխգնդապետ իշխան Արդության-Երկայնաբազուկի գլխավորությամբ մի արշավախումբ ուղարկել Օլթի, որի կազմում լինելու էին երկրորդ և չորրորդ մուսուլմանական զնդերը: Չորրորդ մուսուլմանական գունդը սեպտեմբերի 13-ին Բար գյուղում պարտության է մատնում 200 հոգանոց քրդական ջոկատին: Տեղեկանալով Նարիմանի լիվայի Իդ և Կարա-Փունգար գյուղերի մոտ թուրքական

¹⁷ Ա. Երիցեանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 417-418:

¹⁸ А. П у ш к и н, *Путешествие в Арзрум во время похода 1829 г.*, М., 1986, стр. 398.

¹⁹ АКАК, т. 7, стр. 792.

²⁰ Նույն տեղում, էջ 804-805:

²¹ Նույն տեղում, էջ 807:

²² Նույն տեղում, էջ 815:

²³ Նույն տեղում, էջ 821:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 823:

ուժերի կուտակման մասին, իշխան Արղության-Երկայնաբազուկն այնտեղ է ուղարկում մի զորաջոկատ, իսկ ինքն ուղղվում է դեպի Ակրա-սու գյուղը: 500 հոգուց կազմված թշնամական զորաջոկատը Սուրբսարգիս գյուղից գալով, գրավում է հարմարավետ մի բարձունք և ապա համալրվում շուրջ 800 հոգանոց զնդով: Սակայն վերջինս չի դիմանում Արղության-Երկայնաբազուկի զորախմբի հարձակմանը և նահանջում է՝ տալով շուրջ 100 զոհ և 54 գերի, այդ թվում գավառում մեծ ճանաչում ունեցող Օմար-բեկին:

Հաջորդ օրը ռուսական զորախումբն ուղղվում է դեպի Օլթի: Հուսեյն բեկը Օլթիի բերդում թողնելով 20 զինվոր, իր զորքով դիրքավորվում է Ջուջուրիս գյուղի մոտ՝ Օլթիից 7 կմ հեռավորության վրա: Արղությանի հրամանով 100 զինվորից և մեկ պիտոնեական վաշտից կազմված մի զորաջոկատ փոխզնդապետ Կուվշիննիկովի հրամանատարությամբ պաշարում են Օլթիի բերդը,²⁵ իսկ մնացած ուժերը արշավում են Ջուջուրիս գյուղի ուղղությամբ: Թշնամին, որի կազմում կային բազմաթիվ դելիբաշիներ, զինված մահմեդական օլթեցիներ և 600 լազեր, հուժկու դիմադրություն է ցուցաբերում: Էսսենին հաջողվում է ամրապնդվել նպաստավոր դիրքերում և ապա, հակահարձակման անցնելով, պարտության մատնել Հուսեյն բեկին: Վերջինս, տալով շուրջ 100 զոհ և 9 գերի, նահանջում է: Սեպտեմբերի 15-ին հանձնվում է նաև Օլթի բերդի փոքրաթիվ կայազորը:²⁶

Մինչև հաշտության կնքումը Պասկևիչը Նիկոլայ I-ին հղած իր զեկուցագրերում անհրաժեշտ էր համարում կնքվելիք հաշտությամբ ամրագրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքների անցումը ռուսական կայսրությանը: Այս շրջանակներում կոմսը երեք տարբերակ է առաջարկում Կովկասում ռուս-թուրքական սահմանների վերաբերյալ: Երեք դեպքերում էլ սահմաններն սկսվելու էին Ճորոխի ակունքների շրջանից առաջինի դեպքում իր մեջ ներառելով ամբողջ Ախալցխայի էյալեթը, Կարսի էյալեթը և Բայազետի լիվա-փաշայությունը:²⁷ Երկրորդ և երրորդ առաջարկությունները համեմատաբար ավելի չափավոր էին: Երրորդ դեպքում անգամ առաջարկվում էր Ախալցխայի թողնել թուրքերին, բայց ռուսական զորքերն Ախալցխայից դուրս բերելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարվում Ախալցխայի բերդը հիմնահատակ կործանել, որպեսզի այն ին տագայում Ռուսաստանի համար լուրջ վտանգ չներկայացնի:²⁸ Այսուհանդերձ, 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում կնքվում է մի պայմանագիր, որը շանթահար է անում միամտաբար մեծ ակնկալիքներ ունեցող արևմտահայությանը: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածով Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներից Ռուսաստանին է մնում միայն Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալցխա և Ախալքալաք ամրոցներով Հաշտության կնքման մասին լուրը Պասկևիչին հասնում է շուրջ մեկ ամիս ուշացումով, որի հետևանքով ամբողջ սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում անընդհատ բախումներ էին տեղի ունենում ռուսական բանակի և մահմեդականների միջև:

Ադրիանապոլսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածով թուրքահպատակ քրիստոնյաներին թույլատրվում էր 18 ամսվա ընթացքում «իրենց, պատերազմից առաջ կամ հետո ծնող բերած, սեփականության վերաբերմամբ անել կարգադրություն, և իրենց դրամա գլուխներով ու շարժական գույքով անցնել պայմանավորվող տերություններից մեկի կամ մյուսի երկիրը»:²⁹ Հայությունը թուրքական վրեժխնդրությունից վախենալու բազմապատճառներ ունեւ, քանի որ պատերազմի ժամանակ ռուսներին աջակցելը նրանց կողմից մասսայական բնույթ էր կրել, ուստի շատ տեղերում գյուղացիները, շրջապատելով

²⁵ Ա. Ն. Ե. Ր. Ս. Ս. Յ. Ա. Մ. Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և ռուսական օրինոսացիան XIX դ. առաջին կեսին, Եր., 1962, էջ 152-153:

²⁶ AKAK, т. 7, стр. 824.

²⁷ Պասկևիչի առաջարկության առաջին տարբերակով Տալիսի տարածքն ամբողջությամբ անցնել էր ռուսական տիրապետության տակ:

²⁸ AKAK, т. 7, стр. 784.

²⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Եր., 1972, էջ 81:

ռուս բարձրաստիճան գինվորականներին, խնդրում էին իրենց չլքել և «չթողնել թուրքերի ու գազանաբարո քրդերի վրեժխնդրությանը»:³⁰

Խաղաղության լուրը ստանալուն պես Պասկևիչը շտապեց հոկտեմբերի 10-ին Էրզրումից դիմել Նիկոլայ I-ին: Իր գեկուցագրում ներկայացնելով ռուսական զենքի հաջողությունները՝ Պասկևիչն այդ գործում մեծ տեղ է հատկացնում արևմտահայությանը: Ուստի խուսափելու համար թուրքական կառավարության վրեժխնդրությունից, նա կայսրից թույլատվություն է խնդրում կազմակերպելու արևմտահայության վերաբնակեցումը Ախալցխա, Ախալքալաք և Հայկական մարզ՝ համոզմունք հայտնելով, որ այդ գործում ծախսած միջոցների դիմաց աշխատասեր հայ ժողովուրդն իր գործունեությամբ առատորեն վարձահատույց կլինի: Յուրաքանչյուր ընտանիքի վերաբնակեցման հետ կապված ծախսը, Պասկևիչի հաշվարկներով, կազմելու էր 25 ռուբլի արծաթով, որը կկազմեր 250 հազար ռուբլի արծաթ կամ մեկ միլիոն թղթադրամ ամբողջ գաղթականության համար:³¹

Հայ պատմագրությունը շատ անգամ է անդրադարձել 1829-1830 թթ. արևմտալեզուների վերաբնակեցման պատմությանը: Հայ պատմաբանների մի մասի կարծիքով, այդ վերաբնակեցումը հիմնականում եղել է ռուսական գինվորական շրջանների և Էրզրումի հայ առաքելական հոգևոր թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու հորդորների հետևանք, որին Կ. Պոլիսի հայոց պատրիարքը հանիրավի պաշտոնանկ էր արել:³² Սակայն կան փաստեր, որ Կարապետ Բագրատունին ի սկզբանե դեմ է եղել վերաբնակեցման գաղափարին՝ գիտակցելով դրա ծանր հետևանքները ինչպես գաղթողների, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում մնացող հայության համար:³³ Ռուսական ռազմական իշխանությունները կարողացան բարեհաճ վերաբերմունքի, շնորհած արտոնությունների միջոցով օգտագործել Բագրատունու անձնական վիրավորվածությունը պատրիարքարանից, ինչպես և անվիճելի հեղինակությունը՝ թուրքերին վերադարձվելիք արևմտահայ գավառներից զանգվածային արտագաղթ հրահրելու նպատակով:³⁴

Այդեն 1829թ. հոկտեմբերին, չսպասելով վերաբնակեցման պաշտոնական թույլտվությանը և ռուսական կառավարության նյութական և ռազմական օգնությանը, Կարսի նահանգից, Բայազետից, Ալաշկերտից և Էրզրումի մի քանի այլ լիվաններից գաղթականների առանձին խմբեր բռնում են գաղթի ճանապարհը, հայտարարելով՝ «գաղթում ենք և այլևս չենք մնում օսմանցոց ձեռքին»:³⁵

Այս վերաբնակեցումը Տայքի հայության համար նույնպիսի կործանարար և վնասաբեր ազդեցություն ունեցավ, ինչպես XVII-XVIII դարերի բռնի մահմեդականացումը: Դիշտ է, Տայքի հայ կաթոլիկները քիչ թե շատ վայելում էին եվրոպական պետությունների աջակցությունը, սակայն XIX դ. սկզբին թուրքական իշխանությունների կողմից հալածանքներ տեղի ունեցան, որի հիշողությունը հայ կաթոլիկների մեջ 1829 թ. դեռևս թարմ էր մնում: Կարելի է ասել նաև, որ այս բռնությունները ազդակ հանդիսացան Տայքի հայ կաթոլիկների մի մասի համար՝ բռնելու վերաբնակեցման դժվարություններով լի ճանապարհը: Հայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ Եփրեմ Սեթի և Էրզրումի ու շրջակա գավառների 17 գյուղերի հայ կաթոլիկ հոգևորականների դիմումը³⁶ նկատի ունենալով՝ գեներալ Ն. Պանկրատևը 1829 թ. դեկտեմբերի 1-ին գեկուցում էր կոմս Պասկևիչին,

³⁰ История военных действий в Азиатской Турции 1828-1829 годах, ч. 2, стр. 290.

³¹ М. Д а р б и н я н, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., РՀԱ, 1977, N 3, էջ 11-12:

³² Յ. Գ ե դ ա մ ե ա ն ց, Կարապետ արքեպիսկոպոս, Փորձ, 1876, թիվ 1, էջ 187, Աղանեանց Գ., Կարնոյ գաղթը, էջ 4-5:

³³ Ա. Մ ե լ բ ո յ ա ն, Ձախախքը XIX դ. և XX դ. I րատորդին, էջ 182:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 183:

³⁵ Ա. Ե Ր ի ց ե ա ն ց, Աշխ., էջ 437:

³⁶ Присоединение Восточной Армении к России, т. 2, стр. 601-602.

որ Էրզրումի կաթոլիկ հայերը ռուսական սահմաններ տեղափոխվելու մտադրություններ: Պասկևիչից հրաման խնդրելով վերջիններիս վերաբնակեցումը կազմակերպել համար՝ Պանկրատը հաղորդում է վիճակագրական տեղեկություններ կաթոլիկ հայերյան թվաքանակի վերաբերյալ, համաձայն որի՝ Էրզրում քաղաքից, ինչպես նաև Օվազ Դերջանի, Վերին Բասենի և Խնուսի սանջակներից հայ կաթոլիկների 560 ընտանեկանություն է հայտնել տեղափոխվելու ռուսական սահմաններ:³⁷ Այս հաղորդման մատնամանակատուկ ուշադրության է արժանի տեղեկությունը Դերջանի գավառի վերաբերյալ, որի Նորշեն գյուղից գաղթելու ցանկություն էր հայտնել 40 ընտանիք, Ռաբա գյուղից՝ 15 ընտանիք և Մեղուս գյուղից՝ 4 ընտանիք:³⁸ Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Մխիթարյանների՝ աբբահորն ուղղված հայ կաթոլիկների առաջնորդ Եփրեմ Սեթի մասնակին՝ գրված Ախալցխայում 1830թ. օգոստոսի 27-ին: Հայր Եփրեմը, խոսելով 1829թ. կաթոլիկ հայության վերաբնակեցման մախապատրաստական աշխատանքների մասին, նշում է, որ «Կարնոյ գաւառ և Խնուս և Թորթում միաբանեցողիմէլ յԱխալսա: Բասեն վերին և ներքին ակն եղ ի Լոռի. միայն թէ ներքինն որժեռ խոստմանն և յետ ընդունելոյ գիր ճանապարհի...»:³⁹ Ինչպես տեսնում ենք, Դերջան գավառի վերաբերյալ 1829թ. վերաբնակեցում կազմակերպելու մասին ոչ մի խոսք չկա: Դերջանի փոխարեն մենք այստեղ հանդիպում ենք Թորթում անվանը: Եթե հաշվառենք, որ Նորշեն, Ռաբա և Մեղուս անունով գյուղեր խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում եղել են նաև Թորթումի գավառում, ավելին, այնտեղ ապրելիս են եղել նաև հայ կաթոլիկներ, ապա չի կարելի բացառել, որ գեներալ Պանկրատը կոմս Պասկևիչին հղած իր վերոհիշյալ գեկուցագրում վրիպել է՝ շփոթելով Թորթում և Դերջան գավառները, և որ գաղթի ցանկություն հայտնած վերոհիշյալ 59 տուն հայ կաթոլիկները Թորթում գավառից են:⁴⁰ Այդ փաստի օգտին վկայում է նաև այն, որ հայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդի տեղեկությունները հստակ են և տարբերությունների առիթ չեն տալիս: Ինչ վերաբերում է Դերջանից կատարված վերաբնակեցմանը, ապա Եփրեմ Սեթը գրում է՝ «Յետ այսր ամենայնի ի հասարակածէ ամսեանն մայիսի սկիզբն արարեալ ժողովքն դեռն քակտիլ ի կայից իւրեանց մինչև գինգ յունիսի դատարկեցաւ ողջ Արզում քաղաք և շրջակայ դաշտն Կարնոյ և Դերջան և Թորթում, որք կանուխ յանձնեալ էին Օսմալ ցոյն»:⁴¹ Բնականաբար, այստեղ արդեն խոսվում է 1830 թ. իրադարձությունների մասին:

Ռուսական հրամանատարության և հայերի փոխհամաձայնությամբ Էրզրումի վերաբնակներին որպես բնակության վայր տրամադրվելու էր մախկին Ախալցխայի և հանգի՝ Ռուսաստանին անցած շրջանը, բայց զեղծիքները բնակվելու էին Սևանի ափը գտնվող, իսկ կարսեցիները՝ Գյումրի ամրոցում, Շորագյալի, Լոռի-Փամբակի գավառներում և Արագածի ամառի գյուղերում:⁴²

Չմոռան մախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1830թ. վաղ գարնանը, սկսվում է արևմտահայության զանգվածային վերաբնակեցումը: Էրզրումից և շրջակա գավառներից մեծ թվով հայեր դիմումներ են ներկայացնում Կարապետ արքեպիսկոպոսին՝ խնդրելով իրենց տեղափոխել ռուսական սահմանները:⁴³

³⁷ М. Д а р б и н я н, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., стр. 14.

³⁸ Նույնը:

³⁹ Մ. Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն, Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-1830 թթ. գաղթի մասին, էջ 28:

⁴⁰ Մեր կարծիքով, մի ուշագրավ գուցադիպություն ևս կարելի է տեսնել ռուսական զինվորականների գեկուցագրերում: 1829 թ. վերջին Էրզրումի լիվայից Լոռի գաղթած կաթոլիկ հայերի թիվը 59 ընտանիք է (տե՛ս М. Дарбинян, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., стр. 21): Ինչպես տեսանք, 59 ընտանիք են նաև Թորթումի մի գավառի այն կաթոլիկները, որոնք 1829 թ. ցանկություն էին հայտնել վերաբնակվելու:

⁴¹ Մ. Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն, Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-1830 թթ. գաղթի մասին, էջ 28:

⁴² М. Д а р б и н я н, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

⁴³ Տե՛ս Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163գ, վավ. 1177, ք. 1:

Էրզրումի գաղթականները Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդությամբ 1830թ. մայիսի 10-ին թողեցին պատմական Բարձր Հայքը և բռնեցին անակնկալ դժվարություններով լի երկար ու տխուր ճամփան: Ռուսական զինվորական հրամանատարությունը Կարապետ արքեպիսկոպոսին և նրա մեթոփորներին արտոնել էր մշտական բնակություն հաստատել Թիֆլիսում:⁴⁴ Մայիսի 15-ից հունիսի 5-ը դատարկվեցին Էրզրում, Բաբերդ, Գյումուշխանե, Զղի քաղաքները և Դերջան, Թորթում, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Սպեր, Թիքման գավառները: Դեպքերի ակնատեսն է. Սմիթը գրում է. «Չկար Էրզրումի փաշայության մի մաս, որտեղից փախուստ չլիներ, բացի Էրզինջանից..., Իսպիրի և Թորթումի մի մասից»:⁴⁵ Թուրքական և քրդական հրոսակախմբերի հանկարծակի հարձակումները կանխելու նպատակով գեներալ Պանկրատևը յուրաքանչյուր խմբի կցում էր հայերեն իմացող մեկ սպա և մի քանի կազակներից բաղկացած պահակախումբ:⁴⁶

Տեսնելով, որ երկրամասը զրկվում է աշխատասեր հայ գյուղացիությունից, հմուտ արհեստավորներից և առևտրականներից, Բ. Դուռը փորձում է տարբեր միջոցներով խոչընդոտել գաղթը: Կառավարության դրդմամբ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից Արևմտյան Հայաստան է ուղարկվում Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը, որին, սակայն, չի հաջողվում հետ կանգնեցնել գաղթողներին: Ավելին, նրանք հայտարարեցին, որ «եթե անգամ Քրիստոսն իջնի երկնքից և առաջարկի մնալ թուրքական տիրապետության տակ, մենք չենք հետևի նրա խորհրդին»:⁴⁷

Արևմտահայ վերաբնակիչների ընդհանուր թվի վերաբերյալ կան տարբեր տվյալներ, որոնք տատանվում են 83 հազարից⁴⁸ 100 հազարի⁴⁹ միջև: Եթե Էրզրումից և նրա հարևան գավառներից վերաբնակեցված հայության թվաքանակի մասին տեղեկությունները (7154 ընտանիք), որոնք ներկայացվել են գեներալ Ն. Պանկրատևի ցուցակների հիման վրա, կարելի է իրական համարել, ապա Բայազետի լիվա-փաշայության տարածքից 4215 ընտանիք գաղթելու վերաբերյալ տվյալը՝ ներկայացված Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհբութովի և գաղթականներին ուղեկցող իշխան Արղությանի կողմից,⁵⁰ Ա. Մելքոնյանը չափազանցված է համարում: Նա բազմաթիվ վկայությունների և տարբեր վիճակագրությունների վրա կատարած հաշվարկներով ցույց է տվել, որ իրականում Բայազետի լիվա-փաշայությունից ռուսական սահմաններ են տեղափոխվել մոտ 2500 ընտանիք կամ 15 հազար մարդ, քանի որ 1828 թ. սեպտեմբերին այնտեղ ապրում էր շուրջ 3200 հայ ընտանիք:⁵¹ Կարսից տեղափոխվածների թիվն իր հերթին կազմում էր 2264 ընտանիք կամ 13935 մարդ: Էրզրումի նահանգից տեղափոխվածների ընդհանուր թիվը պետք է ընդլուծել 9682 ընտանիք, որից 2528 ընտանիքը՝ Բայազետից, ինչպես դա հաղորդում էր գեներալ-մայոր Ռեուտը:

Այդպիսով, 1829-1830 թթ. ընթացքում ռուսական տիրապետության տակ տեղափոխված արևմտահայ վերաբնակիչների թիվը կստացվի շուրջ 12300 ընտանիք կամ 74 հազար մարդ:⁵²

Տայքի գավառներից 1829-1830 թթ. վերաբնակեցումն ամենամեծ ազդեցությունը թողեց հայաշատ Թորթումի գավառի վրա, որի առանձին շրջաններից, սակայն, արտագաղթ տեղի չունեցավ, քանի որ Ալրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո ռուսներն այնտեղից դուրս էին եկել, իսկ թուրքական իշխանություն-

⁴⁴ Տեն Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, Բղթ. 163գ, վավ. 1177, ք. 1:

⁴⁵ Smith E., նշվ. աշխ., էջ 124.

⁴⁶ Մ. Դ ա ղ ի ն յ ա ն, Արևմտահայերի 1829-1830 թթ. գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 95:

⁴⁷ Մ. Դ ա ղ ի ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 20-21.

⁴⁹ Ա. Ե ղ ի գ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 441-442:

⁵⁰ Մ. Դ ա ղ ի ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 20-21:

⁵¹ Ա. Մ ե լ ը ո ն յ ա ն, Էրզրում, էջ 142-144:

⁵² Նույն տեղում, էջ 144:

ները զենքով ստիպել էին հայերին մնալ տեղերում:⁵³ Թորթումից տեղի ունեցած վերաբնակեցման արդյունքում գավառը զրկվեց հայ բնակչության մեծագույն մասից, որի հետևանքով բուռն կերպով սկսվեց կեսկես* բնակչության թուրքացման գործընթացը: Բազմաթիվ հայկական բնակավայրերից Թորթումի գավառում հայաբնակ մնացին տասներեքը՝ Ապոնեսը, Գառնկոցը, Գորբերը, Խախուն, Խոզպրակը, Կոչանցը, Նորաշենը, Շիփերը, Պարը, Ռաբաթը, Վախթիկանցը, Վերինգյուղը և Բջխան:⁵⁴

Բացի մանր և անհատական դրսևորումներից, վերաբնակեցմանը չմասնակցեց Կիսկիմի գավառի հայաբնակ գյուղերի՝ Խոտրջուրի, Մոխրկուտի, Կուրաշենի, Կարմիրքի և մյուսների հայությունը: Եփրեմ Սեթի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն վերաբնակեցման ճանապարհին հայ կաթոլիկներին ուղեկցում էին խոտրջուրցի քահանաները, որոնք, սակայն, «թողին նրա և մեկնեցան ի գաւառ իւրեանց»:⁵⁵ Միայն Միաբարյան միաբանության անդամ, կարմիրքցի քահանա հայր Նիկողայոսն է շարունակում ճանապարհը դեպի Ախալցխա և մեծ աջակցություն ցուցաբերում Եփրեմ Սեթին:⁵⁶

Ցավոք, սկզբնաղբյուրներում Տայքից տեղի ունեցած վերաբնակեցման մասին հստակ տեղեկություններ չկան: Այնհայտ է, որ տայեցիները բնակություն են հաստատել Ախալցխայում և նրա շրջակա շրջաններում: Ա. Մելքոնյանի կարծիքով, Ջավախքի Բալխո գյուղ տեղափոխված էրզրումցիները Թորթումի Մեղրագոմ գյուղից են, իսկ Դամալա գյուղում հաստատված արևմտահայերի մեծագույն մասը Թորթումի Շիփեր, Գառնկոթ և Ռաբաթ գյուղերից են:⁵⁷ Եթե մինչև վերաբնակեցումը Թորթումի լիվալի հայության թիվը հասնում էր շուրջ 5440-ի,⁵⁸ ապա վերաբնակեցումից հետո Թորթումի 13 հայաբնակ գյուղերում մնաց շուրջ 3000-ը: Տայքի մյուս գավառներից տեղի ունեցած վերաբնակեցման մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Փաստն այն է, որ այդ գավառներում մինչև 1829-1830 թթ. վերաբնակեցումը բազմաթիվ հայեր են ապրել:

Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվում և Երևանի ՄԱ տեղագրական պահպանվել են վավերագրեր, որոնց հեղինակն է համարվում Տայք եպիսկոպոս Կարապետը:⁵⁹ Մեր համոզմամբ, Տայք եպիսկոպոս Կարապետը նույն ինքն է՝ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին է, և այդպես անվանում է ինքն իրեն հնարավոր երեք պատճառներով: Առաջինը, որ Տայքի հայ առաքելականները հոգևոր առումով իր ենթակայության ներքո էին: Երկրորդ, որ Էրզրումի նահանգից Ախալցխա տեղափոխված հայության մեջ ստվար զանգված էին կազմում տայեցիները, մասնավորապես՝ թորթումցիները, և երրորդ՝ Ախալցխայի շրջանը, ուր բնակություն էին հաստատել Էրզրումի նահանգի հայերը, նրանց կողմից անվանվում էր «Ռուսաց Հայաստանի Տայք աշխարհ»:⁶⁰

1830 թվականից հետո Արևմտյան Հայաստանում սկսված ներքին միգրացիոն գործընթացները բնորոշ էին նաև Տայքին, որը, լինելով ռուսական կայսրությանը սահմանամերձ շրջան, ընդունում էր վերաբնակիչների Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններ:

⁵³ Ա. Մելքոնյան, *Էրզրում, էջ 140-141*:

* «Կեսկեսներ» էին անվանվում մահմեդականացած այն հայերը, ովքեր պահպանում էին հայեցի շատ տոկոսներ: Նրանց անձնանուններում գերակշռող հայկական բաղադրիչն էր՝ Կիրակոս-օղի, Գասպար-օղի և այլն: Տե՛ս Յ. Տաշեան, Հայ բնակչությունը Սև ծովին մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 80-82:

⁵⁴ Ա. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1907, հ. 2, գ. Ա, էջ 51:

⁵⁵ Մ Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 290:

⁵⁶ Նույնը:

⁵⁷ Ա. Մելքոնյան, *Ջավախք XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 193*:

⁵⁸ Ա. Մելքոնյան, *Էրզրում, էջ 116*:

⁵⁹ ԱԴՄԱԴ, փ. 2, օտ. 1, Լ. 2594, Լ. 28: Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, քոթ. 163, փավ. 15, 106, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Մ. Էջմիածին, 2001, հ. Գ, էջ 4162, 4188, Մ. Դաբինյան, Վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, ԲՀԱ, 1973, թիվ 2, էջ 142:

⁶⁰ Գ. Աղաճեանց, Կարմոյ գաղթը, Թիֆլիս, 1891, էջ 3:

